

Jörn Garber (Γιορν Γκάρμπερ)

ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΝΤΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ:
Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΣΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΑΠΟ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΣΕ ΑΣΤΙΚΗ

Η εξελικτική πορεία της Πρωσίας αποτέλεσε για την παλαιότερη γερμανική επιστήμη της Ιστορίας το παράδειγμα επιτυχούς μετάβασης στην αστική κοινωνία στην Ευρώπη μέσω της εξέλιξης¹. Ο «φιλόσοφος βασιλιάς», ο Μέγας Φρειδερίκος Β' και ο Φράιχερ φον Στάνιν αναγνωρίστηκαν και τιμήθηκαν ως οι κατεξοχήν κρατικοί μεταρρυθμιστές, που υποτίθεται ότι κατέστησαν περιττή την επανάσταση². Εκείνο που γενικά τονιζόταν ήταν η ορθολογικότητα του απολυταρχικού ιδρύματος του κράτους και παραβλεπόταν έτσι το γεγονός ότι η Πρωσία αποτελούσε ακόμα και το 1789 ένα σύμφυρμα διαφορετικών επαρχιών και τοπικών παραδόσεων, του οποίου την ενότητα διατηρούσε το μοναρχικό σύστημα και μόνο³. Το συγκεντρωτικό σύστημα της κρατικής γραφειοκρατίας προσέδιδε μια επιφανειακή μόνο ενότητα στην παραδοσιακή ιεραρχική διάρθρωση της κοινωνίας στις τάξεις

1. Πρβλ. Hans-Ulrich Wehler: «Zur Kritik der Preußen-Diskussion», συμπεριλαμβάνεται στο: «Das Preußenbild in der Geschichte», Berlin 1981, S. 27ff, εκδότης: Otto Büsch.

2. Πρβλ. Klaus Epstein: «Stein in German Historiography». Συμπεριλαμβάνεται στο: «History and Theory», Bd. 5 (1966), S. 241ff.

3. Στην παλαιότερη ιστοριογραφία γίνεται λόγος για ένα «κράτος που έχει συναρμολογηθεί από κρατίδια» (Otto Hintze).

των αριστοκρατών, των αγροτών, των αστών και των στερούμενων οιασδήποτε περιουσίας.

Πώς αντέδρασε αυτό το τόσο στενὰ συνδεδεμένο με την παράδοση κράτος στην πρόκληση της Γαλλικής Επανάστασης; Η συνάρτηση αυτή διερευνάται συνήθως από τρεις διαφορετικές σκοπιές:

1) Κατ' αρχήν τίθεται το ζήτημα της πρόσληψης των «Ιδεών του 1789» στην Πρωσία, μέλημα μιας ιστορικής ανακατασκευής, στο οποίο ανταποκρίθηκε ήδη κατά μεγάλο βαθμό ο Ότο Τσιρχ⁴.

2) Μια παραλλαγή αυτής της μορφής ανάλυσης ως προς την ιστορική εξέλιξη των ιδεών αποτελεί η μελέτη της οργάνωσης της προοδευτικής πρωσικής διανόησης και της επιρροής της στα κρατικά όργανα λήψης αποφάσεων (γραφειοκρατία)⁵.

3) Την έρευνα ως προς τις «ιδέες» διαδέχθηκε πρόσφατα η αποκάλυψη των μορφών που προσέλαβαν οι διαμαρτυρίες των αγροτών καθώς και των βιοτεχνών-επαγγελματιών των πόλεων στην Πρωσία υπό την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης⁶.

Προσδιορίζοντας τις μακροπρόθεσμες συνέπειες που η Γαλλική Επανάσταση επέφερε στην εκσυγχρονιστική πολιτική της Πρωσίας διαφαίνονται οι αντιστάσεις και το αναπτυξιακό δυναμικό που καθόρισαν την πορεία της Πρωσίας προς τη σύγχρονη εποχή.

Στο σκιαγράφημα που ακολουθεί θ' ασχοληθώ με το ερώτημα για το πώς θα μπορούσε να οριστεί η κοινωνική δομή της Πρω-

4. Otto Tschirch: «Geschichte der öffentlichen Meinung in Preußen vom Baseer Frieden bis zum Zusammenbruch des Staates (1795-1806). 2 Bd. Weimar 1934.

5. Οι μεμονωμένες μελέτες δεν έχουν συγκεντρωθεί ακόμα έτσι που να μας δίνουν μια ενιαία εικόνα της πρωσικής διανόησης υπό την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης.

6. Σχετικά με τη μέθοδο αυτής της έρευνας πρβλ. Andreas Grieblinger: «Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert», Frankfurt a.M., Berlin, Wien 1981, S. 28 ff.

σίας υπό το πρίσμα των διάφορων μορφών της νομικής θεσμοθέτησής της από το κράτος κατά την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Ως αντιπροσωπευτικό μοντέλο για τη μελέτη των διαφορών στην εξέλιξη της Πρωσίας και της Γαλλίας κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα χρησιμεύει το «Γενικό Πρωσικό Δίκαιο» (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*) από το 1791/94⁷.

Η εικόνα που παρουσίαζε η πρωσική κοινωνία το 1789, αποτελεί μαρτυρία για τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη της χώρας μόνο εφόσον η έρευνα ως προς την επίδραση που είχε η σύγκρουση της Πρωσίας με τον κληρονόμο της Γαλλικής Επανάστασης, τον Ναπολέοντα, αποκαλύπτει και τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού «εκ των άνω», στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η διαδικασία μετασχηματισμού της δομής του αγροτικού και επαγγελματοβιοτεχνικού τομέα στο διάστημα από το 1807 ως το 1850⁸. Μόνο τότε διαπιστώνει κανείς ότι η αστική τάξη δεν αποτέλεσε παρά μόνο έναν παράγοντα στη διαδικασία της διαμόρφωσης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας στην Πρωσία.

Η πρόκληση που ο Ναπολέοντας αποτέλεσε για την Πρωσία, οδηγεί στον εκσυγχρονισμό της παλιάς ελίτ, της τάξης των πρώ-

7. Βασικό έργο σχετικά με την ερμηνεία του ALR (Γενικό Πρωσικό Δίκαιο): Reinhart Koselleck: «Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848», Stuttgart 1975.

Μια άλλη ερμηνεία δίνει ο Günter Birtsch: «Zum konstitutionellen Charakter des preußischen ALR von 1794». Συμπεριλαμβάνεται στο: «Festschrift für Theodor Schieder», München 1968, S. 97 ff. περί διανόησης και κωδικοποιήσεων πρβλ. Hellmuth Eckhart: «Naturrechtsphilosophie und bürokratischer Werthorizont. Studien zur preußischen Geistes- und Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts», Göttingen 1985.

8. Πρβλ. σχετικά τη μελέτη της Barbara Vogel (Hrsg): «Preußische Reformen 1807-1820», Königstein/Ts, 1980. Οι τελευταίες έρευνες πάνω στο θέμα έγιναν από τον Paul Nolte: «Reformen und politische Modernisierung. Preußen zu Beginn des 19. Jahrhunderts im Vergleich», Archiv für Kulturgeschichte, Bd. 70 (1988), S. 33 ff.

σων ευγενών, η οποία ήταν μέχρι και το 1918 η κυρίαρχη δύναμη στην ιστορία της Πρωσίας, τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά. Επειδή η διαδικασία της αλλαγής στην Πρωσία δεν υπήρξε συνέπεια ενδοκοινωνικών αγώνων, αλλά καθοδηγήθηκε από το κράτος, διαμορφώθηκαν στην Πρωσία μορφές κρατικής οργάνωσης, οι οποίες απέκτησαν ειδική βαρύτητα και επισφράγισαν τη γερμανική ιστορία μέχρι και το 1945.

Όσον αφορά τη μέθοδο θέτω την ακόλουθη υπόθεση προς συζήτηση: Αποτελεί η «πορεία της Πρωσίας» προς τη σύγχρονη εποχή μια εξελικτική, εναλλακτική διαδικασία απέναντι στην αδιαμεσολάβητη κοινωνική επανάσταση; Μια πορεία που καθίσταται δυνατή μέσω των συνεχών μεταρρυθμίσεων του όψιμου απολυταρχισμού και της γραφειοκρατίας μετά το 1807; Ή μήπως η εκσυγχρονιστική τάση στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα στην Πρωσία αποτελεί μόνο μια απάντηση του απαρχαιωμένου κράτους του Μεγάλου Φρειδερίκου Β' στην πρόκληση του Ναπολέοντα; Με λίγα λόγια, το ερώτημα για τους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες που καθόρισαν τη μετάβαση της Πρωσίας στη σύγχρονη αστική κοινωνία με τη μορφή ενός εκσυγχρονισμού «εκ των άνω» απαιτεί μια ακριβή διατύπωση⁹, εφόσον θέλει κανείς να προσδιορίσει τις συνέπειες της Γαλλικής Επανάστασης στην κοινωνική δομή και ιστορία της Πρωσίας. Η μελέτη της ιστορίας της Πρωσίας από κοινωνική σκοπιά μιλούσε για μια «ειδική γερμανική πορεία», η οποία ανάγεται στην αργοπορημένη ανάπτυξη της αστικής τάξης και της βιομηχανίας στη Γερμανία¹⁰. Σ' αυτό ακριβώς το «μειονέκτημα» οφείλεται και το ότι

9. Μια ανάλυση της γερμανικής ιστορίας από τη σκοπιά των αντιφάσεων του εκσυγχρονισμού της γερμανικής κοινωνίας από το κράτος, έκανε ο Hans-Ulrich Wehler: «Deutsche Gesellschaftsgeschichte» Bd.: «Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära. 1700-1815», München 1987.

10. Αυτή είναι η θέση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας. Πρβλ.: Jürgen Kocka: «Preußischer Staat und Modernisierung im Vormärz. Marxistisch-

στην Πρωσία δε σημειώθηκε καμιά δυναμική ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Οι αναλύσεις που ακολουθούν έχουν σκοπό να καταδείξουν ότι ο επιτυχής εκσυγχρονισμός των αριστοκρατών γαιοκτημόνων καθώς και η συμμαχία αριστοκρατίας και μεταρρυθμιζόντος κράτους καθόρισαν σε τέτοιο βαθμό το χαρακτήρα της Πρωσίας στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ώστε να δίνει σε κάθε περίπτωση και στην αστική τάξη την ευκαιρία να ενσωματωθεί στην «παλιά» εκσυγχρονισμένη ελίτ. Ο επιτυχής, από το κράτος κατευθυνόμενος εκσυγχρονισμός της παλιάς αγροτικής κοινωνίας, αναχαίτισε την εξέλιξη της Πρωσίας προς τον εκδημοκρατισμό. Οι επί μέρους μεταρρυθμίσεις καθυστέρησαν την κατάργηση του φεουδαλισμού, γεγονός που αποδυνάμωσε μακροπρόθεσμα όλο εκείνο το δυναμικό που θα τον αντικαθιστούσε και επέτρεψε στο κοινωνικό στρώμα των ευγενών γαιοκτημόνων να προσαρμοστεί σταδιακά στις συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας της αγοράς χωρίς ν' αναγκαστεί να παραιτηθεί από την ηγεμονική θέση που κατείχε στο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι της Πρωσίας.

Θα περιγράψω σε γενικές γραμμές αυτήν τη διαδικασία μετασχηματισμού για να τεκμηριώσω τη θέση μου ότι: Ο εκσυγχρονισμός της Πρωσίας γύρω στα 1800 δεν πραγματοποιείται αυτοδύναμα, ούτε ανεξάρτητα από την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά είναι επακόλουθο της ήττας της χώρας από τον Ναπολέοντα. Οι μεταρρυθμίσεις που αυτή η ήττα είχε ως συνέπεια, στέρησαν την Πρωσία από τη δυνατότητα μιας δημοκρατικής χειραφέτησης, η οποία θα βάδιζε παράλληλα με τον επιτυχημένο εκσυγχρονισμό της παραδοσιακής κοινωνίας.

leninistische Interpretationen und ihre Probleme». Συμπεριλαμβάνεται στο «Preußische Reformen» της B. Vogel (βλ. σημείωση 8), S. 49 ff. Πρβλ. Hartmut Harnisch: «Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution», Leipzig 1984.

I. Η Πρωσία στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης

Αναζητώντας μέτρο σύγκρισης του γερμανικού και γαλλικού συντάγματος κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, σημείο αναφοράς αποτέλεσε συνήθως το ALR (Γενικό Πρωσικό Δίκαιο) από το 1791/94. Προς απόδειξη ετίθετο κυρίως η θέση ότι ο όψιμος πρωσικός απολυταρχισμός είχε πετύχει σταδιακά, μέσω των ενδοκρατικών και συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, εκείνο το στόχο της εξέλιξης, ο οποίος είχε επιτευχθεί στη Γαλλία του 1791 μέσω της επανάστασης¹¹.

Το ALR αξιολογήθηκε ως ένα είδος υποκατάστατου συντάγματος ή ακόμα και εκ των υστέρων ως δωρεά συντάγματος του Φρειδερίκου Β'. Πρόκειται πράγματι για σύνταγμα ή στις 20.000 σχεδόν παραγράφους του τεράστιου αυτού έργου καθορίζεται απλώς η διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων στην Πρωσία γύρω στα 1790;

Ρίχνοντας μια ματιά στις άπειρες διατάξεις του διακρίνουμε την παλιά κοινωνία των τάξεων. Στρέφοντας την προσοχή μας στο εισαγωγικό μέρος μας δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται πράγματι για σύνταγμα, μέσω του οποίου το κράτος κατοχυρώνει τα φυσικά δικαιώματα: Κάθε πολίτης ορίζεται μέσω των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχει το δικαίωμα να αναπτύσσεται ελεύθερα και ν' απολαμβάνει προστασίας του ατόμου και της περιουσίας του. Κατοχυρώνεται επίσης η ισότητα απέναντι στους νόμους, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, η ανεξιθρησκεία, η ελευθερία της συνείδησης, ακόμα και το δικαίωμα για προσωπική ευτυχία¹². Δημιουργείται η εντύ-

11. Η άποψη αυτή καθορίζει και την ερμηνεία του Koselleck. Πρβλ. τη διαφορετική ερμηνεία του Günter Birtsch: «Eigentum und ständische Gesellschaft im 18. Jahrhundert», συμπεριλαμβάνεται στο «Vom Staat des Ancien Regime zum modernen Parteienstaat». München und Wien 1978, S. 59 ff, εκδότης: Helmut Berding (u.a.), ο οποίος στο ALR διακρίνει τη νομική θεσμοθέτηση των τάξεων.

12. Πρβλ. Koselleck (βλ. σημείωση 7), S. 25.

πωση ότι εδώ έχει συμπεριληφθεί ο κατάλογος των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, ο οποίος ανταποκρίνεται και στις διατάξεις του γαλλικού συντάγματος του 1791. Απουσιάζει ωστόσο η διάκριση των εξουσιών. Ο μονάρχης δεν ασκεί προσωπικά εξουσία στους υπηκόους του, αλλά γίνεται όργανο του κράτους, «επικεφαλής του κράτους».

Βασιλιάς και κράτος εγγυώνται για τα δικαιώματα του λαού του πρωσικού κράτους.

Όλες αυτές οι διατάξεις σύγχρονου-αστικού χαρακτήρα αναφέρονται όντως σε μια κοινωνία, η οποία είναι οργανωμένη με βάση τις «κοινωνικές τάξεις και συνεπώς με βάση την αρχή της ανισότητας ως προς τα υλικά μέσα. Το εισαγωγικό μέρος του ALR παύει να ισχύει στο σημείο που οι κοινωνικές τάξεις ρυθμίζουν τη ζωή των μελών τους — και οι κοινωνικές αυτές τάξεις αναγνωρίζονται ρητά από το ALR ως η βασική δομή της πρωσικής κοινωνίας και από νομική άποψη. Ο άνθρωπος και ο πολίτης είναι ο αριστοκράτης, ο αγρότης, ο αστός, και ο καθένας ανήκει σ' ένα ιδιαίτερο νομικό κύκλο, στον οποίο αντιστοιχούν συγκεκριμένες υποχρεώσεις¹³. Οι συντεχνίες, τα μονοπώλια στον επαγγελματιοβιοτεχνικό τομέα, η δουλοπαροικία, αλλά και τα προνόμια της αριστοκρατίας προστατεύονται από τη μοναρχία ως από το κράτος θεσμοθετημένα δικαιώματα.

Ενώ στη Γαλλία τα δικαιώματα των πολιτών απορρέουν από τα δικαιώματα του ανθρώπου, το Πρωσικό Δίκαιο θεωρεί ως δικαιώματα του πολίτη τα δικαιώματα των κοινωνικών τάξεων. Ο πληθυσμός της πρωσικής μοναρχίας κατατάσσεται σε άνισες κατηγορίες κοινωνικών τάξεων. Οι παλιές ωστόσο αυτές τάξεις δεν εμφανίζονται πλέον ως αυτόνομα σώματα, αλλά ως κοινωνι-

13. Αυτόν το συντηρητικό χαρακτήρα του ALR τονίζει με έμφαση ο Uwe-Jens Heuer; «Allgemeines Landrecht und Klassenkampf. Die Auseinandersetzungen um die Prinzipien des Allgemeinen Landrechts Ende des 18. Jahrhunderts als Ausdruck der Krise des Feudalsystems in Preußen», Berlin 1960.

κές τάξεις του κράτους. Το μέσω της παράδοσης διαμορφωμένο Δίκαιο ερμηνεύεται μέσω της κωδικοποίησής του ως από το κράτος εγκαθιδρυμένο Δίκαιο. Δεν επιτυγχάνεται καν ο στόχος της κωδικοποίησης που ήταν η εναρμόνιση του διαφορετικού στα μεμονωμένα κρατίδια Δικαίου μέσω του ALR, ούτως ώστε να καταστεί πραγματικότητα η κεντρική μορφή του πρώσου πολίτη. Το ALR λειτουργεί μόνο επικουρικά, τίθεται δηλαδή σε ισχύ μόνο σε περίπτωση ανεπάρκειας του κατά κρατίδια ισχύοντος Δικαίου. Πέραν τούτου η αρχή, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι ανήκουν σε μια τάξη, διέβρωσε τη νομική μορφή του πολίτη.

Έτσι οι τάξεις γίνονται ο νομικός πυρήνας του ALR, ενώ δεν πραγματοποιείται η φιλελευθεροποίηση του συνταγματικού Δικαίου στο πνεύμα ενός συντάγματος θεμελιωμένου στα φυσικά δικαιώματα ισότιμων πολιτών. Η οριοθέτηση της έννοιας του πολίτη διαγράφει ξεκάθαρα την ταξική του αναφορά: Πολίτης είναι όποιος δεν ανήκει στην αγροτική και αστική τάξη¹⁴. Με τη στενότερη σημασία του όρου, ως πολίτες χαρακτηρίζονται όσοι κατοικούν στην πόλη και έχουν όλα τα δικαιώματα του πολίτη.

Στην αστική τάξη ανήκουν όλοι όσοι δεν εκτελούν στρατιωτική θητεία, επειδή ανταποκρίνονται σε σπουδαία καθήκοντα προς όφελος του συνόλου. Ο όρος «πολίτης» αποκτά σ' αυτό το σημείο μια μελλοντική διάσταση: Οι νέες παραγωγικές τάξεις, η «ελεύθερη διάνοηση», οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι καθηγητές Πανεπιστημίου κ.άλ. συγκροτούν με τις γνώσεις και το ταλέντο τους ένα νέο status πολιτών, κεκτημένο με ελεύθερη εργασία. Η τάξη των αστών οριοθετείται «προς τα κάτω» από τους δουλοπάροικους, οι οποίοι είχαν ξεφύγει από τους κυρίους τους κι είχαν καταφύγει στις πόλεις. Όλες αυτές όμως οι μορφές της αστικής τάξης δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στον όρο του πολίτη με τη σύγχρονη έννοια. Δεν υπάρχει δρόμος που να

14. Πρβλ. σχετικά με την έννοια του πολίτη τον Koselleck (βλ. σημείωση 7), S. 52 ff., S. 660 ff.

οδηγεί από τον «homme» ως «πυρήνα των δικαιωμάτων του ανθρώπου στον «citoyen», διαφορετικά διαμορφώνεται ο «bourgeois», στερούμενος ανεξαρτησίας από το κράτος. Η ελευθερία σύναψης συμβάσεων περιορίζεται από το κράτος και τα προνόμια των τάξεων.

Ταυτόχρονα όμως το κράτος ανοίγει κοινωνικούς διαύλους για «ανερχόμενους» αστούς: Υπάρχουν νέες «χρήσιμες τάξεις», οι οποίες δε δεσμεύονται από τις διατάξεις περί στρατιωτικών καθηκόντων γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως «απαλλαγμένες»¹⁵, και υπόκεινται στην άμεση δικαιοδοσία του κράτους, όπου δεν μπορούν να παρέμβουν τα ταξικά προνόμια. Έτσι παράλληλα στην παλιά κοινωνία των τάξεων διαμορφώνεται ο πυρήνας μιας αστικής ζώνης: Αξιωματικοί, δημόσιοι υπάλληλοι από τον τομέα της δικαιοσύνης και της διοίκησης, δικηγόροι, γιατροί, βιοτέχνες, εργοστασιάρχες, διανοούμενοι από τον τομέα της εκπαίδευσης, ακαδημαϊκοί και ενοικιαστές κρατικών κτημάτων υπόκεινται άμεσα στη δικαιοδοσία του κράτους. Η κοινωνική αυτή ομάδα περιλαμβάνει περίπου τα 1,7 εκατομμύρια από τα 8,7 του συνολικού πληθυσμού της Πρωσίας¹⁶.

Η αρχή αυτή της άμεσης αναφοράς στο κράτος συνεπάγεται αναγκαστικά μια ιδιαίτερη προσήλωση και πίστη σ' αυτό. Το κράτος δεσμεύει τις νέες αυτές κοινωνικές ομάδες της οικονομικής και πνευματικής ζωής με το να τις εξαιρεί από το Δίκαιο της παλιάς κοινωνίας των τάξεων, στην οποία ανήκουν ειδικότερα η κρατική γραφειοκρατία, η οποία γύρω στα 1800 περιλάμβανε 1400 περίπου άτομα. Στα πλαίσια της παλιάς κοινωνίας οι «απαλλαγμένοι» αποτελούν τον πυρήνα εκείνου του σύγχρονου κοινωνικού δυναμικού που θα μπορούσε ν' ανατινάξει την παλιά κοινωνική δομή των τάξεων.

Στην ιεραρχική κλίμακα των τάξεων, μια βαθμίδα κάτω από

15. Koselleck (βλ. σημείωση 7), S. 86 ff.

16. Σχετικά με τα στοιχεία αυτά πρβλ.: Wehler (βλ. σημείωση 9), Bd. 1, S. 240 ff.

την αστική τάξη υπάρχει ένα κοινωνικό στρώμα, το οποίο δεν μπορεί να ενταχθεί στην παλιά κοινωνία των τάξεων. Στην Πρωσία υπάρχει μια ραγδαία αναπτυσσόμενη τάξη μισθωτών, η οποία αποτελεί τα 17% του συνολικού πληθυσμού του Βερολίνου (18.000) εκ των οποίων μόνο το 1/3 είναι οργανωμένο σε συντεχνίες¹⁷. Το 1802 ο αριθμός της κοινωνικής αυτής ομάδας είχε ανέλθει στα 35.000 άτομα (23% του συνολικού πληθυσμού του Βερολίνου). Εδώ συγκεντρώνεται όλο το πλήθος των φτωχών και εξαθλιωμένων του *ancien regime*, το οποίο συγκροτεί και τον πυρήνα της μεγάλης ένδειας του 19ου αιώνα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλο αυτό το τεράστιο κοινωνικό στρώμα φτωχών μισθωτών δεν αντέδρασε σχεδόν καθόλου το 1789 στα συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης, παρόλο που το ήμισυ αυτής της ομάδας είχε μια στοιχειώδη εκπαίδευση. Το κατώτερο αυτό κοινωνικό στρώμα θα πρέπει να διαχωριστεί από εκείνη τη μερίδα των πολιτών που ζει σε μικρότερους οικισμούς, οι οποίοι ανήκουν στους ευγενείς γαιοκτήμονες και υπάγονται απευθείας στη δικαιοδοσία των φεουδαρχών (*Mediatstädte*). Η αριστοκρατία είχε έτσι πρόσβαση και ασκούσε επιρροή και σε κάποια κτήματα του πληθυσμού των πόλεων.

Το ALR δεν καταργεί σε καμιά περίπτωση τη βασιζόμενη στα προνόμια των τάξεων ιεραρχία της κοινωνίας με διατάξεις συνταγματικού χαρακτήρα, πράγμα που απεικονίζεται ολοκάθαρα στο χαρακτηρισμό της αριστοκρατίας ως πρώτης τάξης του κράτους¹⁸. Η αριστοκρατία είναι ο γενικός εκπρόσωπος της

17. Πρβλ. το κεφάλαιο «Die abgestufte Staatsunmittelbarkeit innerhalb der unteren Stände um 1800», Koselleck (βλ. σημείωση 7), S. 116 ff.

18. Σχετικά με την πρωσική αριστοκρατία πριν από την επανάσταση πρβλ. την πρωτοποριακή μελέτη του Fritz Martiny: «Die Adelsfrage in Preußen vor 1806 als politisches und soziales Problem», Stuttgart und Berlin 1938.

Σχετικά με την αντίσταση που προέβαλε η πρωσική αριστοκρατία κατά των προσπαθειών εκδημοκρατισμού πρβλ. Hans Rosenberg: «Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse» συμπεριλαμβάνεται στο

κοινωνίας, σ' αυτήν στηρίζεται η άμυνα του κράτους, απ' αυτήν συγκροτείται η επίλεκτη κοινωνική ομάδα των αξιωματικών και δημοσίων υπαλλήλων, και πέραν αυτού είναι εκείνη η τάξη που έχει το αποκλειστικό προνόμιο της ιδιοκτησίας «ιπποτικών κτημάτων» (Rittergüter) (συμπεριλαμβανομένων και των φεουδαλικών προνομίων που απέρρεαν από την ιδιοκτησία γης). Η κοινωνική υπεροχή της αριστοκρατίας βάσει των προνομίων της ιδιοκτησίας γης κατοχυρώνεται από το ALR, παρόλο που η πραγματικότητα δεν ανταποκρινόταν πλέον σ' αυτό.

Στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα υπήρχαν στην Πρωσία 4.700 ιπποτικά κτήματα, τα οποία διαχειρίζονταν οι ίδιοι οι αριστοκράτες ιδιοκτήτες τους. Τα ιπποτικά κτήματα αποτελούσαν το 11% του γεωργικά εκμεταλλεύσιμου εδάφους της Πρωσίας. Απ' αυτά τα 4.700 κτήματα το 15% (745 κτήματα) είχε περιέλθει ήδη το 1790 σε χέρια αστών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν επιτρεπόταν στους ευγενείς να νοικιάζουν κρατικά κτήματα (Domäne), κατανοούμε το πώς η αστική τάξη μπόρεσε να εξελιχθεί σε μεγάλη τάξη γαιοκτημόνων και να πάρει στα χέρια της 2.000 περίπου αγροτικών μονάδων, το 4,5% του γεωργικά εκμεταλλεύσιμου εδάφους της Πρωσίας. Πέραν αυτών υπάρχουν και 2.500 αστικές επιχειρήσεις έναντι των 4.500 αριστοκρατικών κτημάτων. Γύρω στα 1800, 1/3 του πρωσικού εδάφους διαχειρίζεται από αστούς, ενοικιαστές ή ιδιοκτήτες¹⁹. Παράλληλα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το ALR απαγορεύει στον αστό ν' αγοράσει ιδιοκτησία ευγενών.

Την πρωσική κοινωνία προ των μεταρρυθμίσεων διακρίνει και μια κάποια κοινωνική όσμωση. Στο χρονικό διάστημα 1780-1800, από τον κύκλο των αστών ενοικιαστών γης των ανώτατων δημοσίων υπαλλήλων, των τραπεζικών, των εμπόρων, βιοτεχνών

«Probleme der deutschen Sozialgeschichte», του ιδίου, Frankfurt a.M., S. 7 ff. Για στατιστικές σχετικά με την αριστοκρατία βλ. Koselleck (σημείωση 7), S. 78 ff.

19. Κατά τον Koselleck (βλ. σημείωση 7), S. 78 ff.

και παραγωγών όπλων ανήλθαν στην αριστοκρατική τάξη 271 οικογένειες. Η ανώτατη όμως κρατική υπηρεσία εξακολουθούσε ν' αποτελεί προνόμιο των απογόνων αριστοκρατικής γενιάς. Το ίδιο ισχύει και για τους αξιωματικούς ανώτατου βαθμού.

Ο όψιμος πρωσικός απολυταρχισμός ασκούσε μια συντηρητική πολιτική απέναντι στην αριστοκρατία. Το κράτος διασφάλιζε την αριστοκρατική ιδιοκτησία με καταπιστεύματα, πιστωτικά ταμεία και κατοχυρώνοντας τα κληρονομικά προνόμια. Ο διαχωρισμός μεταξύ αριστοκρατικής και αστικής τάξης έπρεπε να συνεχίσει να υφίσταται. Τα φεουδαλικά προνόμια αποτελούσαν τώρα πλέον θεσμοθετημένα από το κράτος δικαιώματα, όπως π.χ. η φορολογική ατέλεια των γαιοκτημόνων ευγενών. Αντιθέτως όμως απαγορευόταν στην αριστοκρατική τάξη ν' ασχοληθεί με το εμπόριο, παρόλο που της επιτρεπόταν να διατηρεί επιχειρήσεις στην ύπαιθρο (ζυθοποιεία, πλινθοποιεία).

Η αριστοκρατία έχει τα μέσα για τον απόλυτο έλεγχο της κοινωνικής κατάστασης στην ύπαιθρο. Οι χωρικοί εξαρτώνται απ' αυτήν, η αριστοκρατία είναι ο εργοδότης τους. Είναι αναγκασμένοι να της παρέχουν υπηρεσίες και φόρους και υπόκεινται στην αστυνόμευσή της. Η αριστοκρατία διορίζει κληρικούς και εκπαιδευτικούς, για τους στρατευμένους χωρικούς κατέχει τη θέση των υψηλά ιστάμενων αξιωματικών και είναι επίσης ο αποκλειστικός εκπρόσωπος της περιοχής. Η αριστοκρατική μεγαλογαιοκτησία σημαίνει απόλυτη εξουσία που ρυθμίζει εξ ολοκλήρου τη ζωή των χωρικών στη συγκεκριμένη περιοχή²⁰.

Η αστική τάξη στην Πρωσία δεν μπορούσε ν' αναπτυχθεί, επειδή οι πόλεις ελεγχόταν από την αριστοκρατία ή το απολυταρχικό κράτος. Ο επίτροπος ασκούσε κατ' εντολή των περιφερειακών διετών και εκ μέρους του κράτους τον οικονομικό έλεγχο,

20. Σχετικά με την «κοινωνική ανισότητα» στην ύπαιθρο και για τη σχέση αριστοκρατίας και αγροτών πρβλ. Wehler (βλ. σημείωση 9.), Bd. 1, S. 140 ff., S. 159 f.

επιτηρούσε τις τιμές των τροφίμων, εγγυόταν την εσωτερική ασφάλεια και ήλεγχε τις δημοτικές αρχές²¹, οι οποίες δεν εκλέγονταν από τις κοινότητες, αλλά διορίζονταν από το κράτος. Άδειες εμπορίου δίνονταν μόνο για κρατικά μονοπώλια.

Η αστική τάξη στην Πρωσία, σε αντίθεση με τις γερμανικές νοτιοδυτικές περιοχές και τις ελεύθερες εμπορικές πόλεις (Hansestädte), δεν μπόρεσε ν' αναπτύξει ούτε οικονομική αυτονομία ούτε αυτοσυνείδηση. Επειδή η από την αστική τάξη προερχόμενη διανόηση υπηρετούσε συνήθως το δημόσιο τομέα, η αντίσταση κατά του απολυταρχισμού στην Πρωσία εξακολούθησε και μετά το 1789 να είναι περιορισμένη. Η ενσωμάτωση στα Πανεπιστήμια, στην Εκκλησία και στην κρατική γραφειοκρατία καθώς και η προσχώρηση στην προνομιούχα ομάδα των «απαλλαγμένων» αποτέλεσαν το επίκεντρο των επιδιώξεων της αστικής διανόησης²². Μόνο το 1788, στον αγώνα για το Διάταγμα του Βελν, αρχίζουν να εκδηλώνονται σε ευρύτερο πεδίο συγκρούσεις μεταξύ της κρατικής αξίωσης για υπακοή και της τάσης των διανοούμενων για αυτονόμηση²³. Για την αστική διανόηση, η οποία ήθελε να πετύχει κρατικές μεταρρυθμίσεις και να επηρεάσει την κοινωνία προς την κατεύθυνση της οικονομίας της αγοράς²⁴, πρότυπο αποτέλεσε κυρίως ο συντηρητικός αγγλικός, πρώιμος φιλελευθερισμός.

21. Πρβλ. Otto Hintze: «Der Commissarius und seine Bedeutung in der allgemeinen Verwaltungsgeschichte», συμπεριλαμβάνεται στο: «Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte» του ίδιου. Εκδότης: Gerhard Oestreich, Göttingen 1962, S. 242 ff.

22. Συνοπτικά για την αστική τάξη των πόλεων στη Γερμανία πρβλ. Wehler (βλ. σημείωση 9), Bd. 1, S. 177 ff.

23. Πρβλ. Fritz Valjaver: «Das Wöllnersche Religionsedikt und seine geschichtliche Bedeutung», συμπεριλαμβάνεται στο: «Historisches Jahrbuch», Bd. 72 (1953), S. 386 ff.

24. Σχετικά με τη γερμανική διανόηση πρβλ. Hartmut Kiesel, Paul Mäñch «Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Marktes in Deutschland», München 1977, S. 18 ff. (politische Strukturen und Intelligenz).

Από τη δεκαετία του 80 και μετά, η διανόηση του όψιμου διαφωτισμού περνά απ' τη Σχολή του Καντ και του Σμιθ και ερμηνεύει τη Γαλλική Επανάσταση βάσει των κατηγοριών των δυο αυτών θεωρητικών συστημάτων. Η «εκ των άνω» κατευθυνόμενη «εξέλιξη» στοχεύει μέσω μιας ενδογενούς διαδικασίας μεταρρυθμίσεων να πετύχει την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Πρωσία, πράγμα που στη Γαλλία είχε επιτευχθεί μέσω της επανάστασης «από κάτω»²⁵. Σε σύγκριση με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και τις γερμανικές περιοχές, η ιστορία της Πρωσίας του 18ου αιώνα παραπέμπει σ' ένα σημαντικό κριτήριο, το οποίο θα πρέπει να έχει παίξει αποφασιστικό και ρυθμιστικό ρόλο στο ότι στην Πρωσία δεν εκδηλώθηκε επανάσταση: η στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας που άρχισε το 1713 με τη διακυβέρνηση του Φρειδερίκου Β'²⁶. Η διαδικασία αυτή της στρατιωτικοποίησης χαρακτηρίστηκε γενικά, κατά τον Μαξ Βέμπερ, ως πειθάρχηση της πρωσικής κοινωνίας²⁷.

Το 1786 από τους 147.000 κατοίκους του Βερολίνου οι 60.700 είναι στρατιωτικοί. Ένα μεγάλο τμήμα βέβαια αυτών είναι αποσπασμένοι στις βιοτεχνίες. Αναλογικά προς τον πληθυσμό υπήρχαν στην Πρωσία 4 φορές περισσότεροι στρατιώτες απ' ότι στη Γαλλία. Ο Φρειδερίκος Β' διέθετε τα 3/4 του κρατικού εισοδήματος για το στρατό. Το σύστημα των βιοτεχνιών στην Πρω-

25. Wilhelm Treue: «Adam Smith in Deutschland. Zum Problem des «Politischen Professors» zwischen 1776 und 1810», συμπεριλαμβάνεται στο: «Deutschland und Europa. Festschrift für Hans Rothfels», Dusseldorf 1951, S. 101 ff.

26. Jörn Garber (Hrsg.): «Revolutionäre Vernunft. Texte zur jakobinischen und liberalen Revolutionsrezeption in Deutschland 1789-1810», Kronberg/Ts. 1974.

27. Πρβλ. κυρίως Otto Büsch: «Militärsystem und Sozialleben im alten Preußen 1713-1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preußisch-deutschen Gesellschaft», Berlin 1962. Οι θέσεις του Büsch έχουν επηρεαστεί από τον Hans Rosenberg: «Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience 1660-1815», Cambridge/Mass, 1958.

σία λειτουργεί μόνο με την απόσπαση των στρατιωτών, οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να δουλεύουν στην υφαντουργία. Αυτά τα κατώτερα στρώματα της προβιομηχανικής εποχής στην Πρωσία έχουν συνηθίσει σε αυστηρή υπακοή. Έτσι μιλούμε για στρατιωτικοποίηση της κοινωνικής ζωής στην Πρωσία²⁸. Η «πειθάρχηση» των κατώτερων αυτών στρωμάτων γίνεται από τους αριστοκράτες αξιωματικούς. Το γεγονός αυτό αποτελεί μάλλον έναν από τους κυριότερους φραγμούς που εμπόδισαν μετά το 1789 την επαναστατική κινητοποίηση αγροτών και τεχνιτών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι αγοράζοντας κτήματα τα ανώτερα στρώματα της αστικής τάξης είχαν αφομοιωθεί από την τάξη των αριστοκρατών γαιοκτημόνων και ότι η διανοήση επεδίωκε την ενσωμάτωσή της στις δημόσιες υπηρεσίες, γίνεται φανερό γιατί, παρόλη την καταπίεση που ασκούσαν οι ευγενείς στα κατώτερα στρώματα των αγροτών, παρόλη τη μαζική εξαθλίωση στις πόλεις και παρόλη την αντίσταση που προέβαλαν οι διανοούμενοι κατά της θρησκευτικής πολιτικής του Φρειδερίκου Β', τελικά δεν ξέσπασε στην Πρωσία ολοκληρωτική επανάσταση κατά της μοναρχίας.

Σε αντίθεση με τη Βασιλική αυλή στη Γαλλία, το πρωσικό κράτος στα τέλη του 18ου αιώνα δεν είχε χρέη. Διέθετε επίσης ένα πιστό στο κράτος σώμα δημοσίων υπαλλήλων, η αριστοκρατική και η αστική τάξη ήταν ενταγμένες στις απολυταρχικές στρατηγικές κοινής ωφέλειας και ο λαός ήταν απόλυτα πειθαρχημένος μέσω της στρατιωτικοποίησης. Κι όμως το σύστημα αυτό κατέρρευσε τη στιγμή που ήρθε αντιμέτωπο με τη Γαλλία του Ναπολέοντα.

Το ALR στην τελευταία εκδοχή του, 1794, αντέδρασε συντηρητικά στη Γαλλική Επανάσταση. Οι προοδευτικές ρυθμίσεις,

28. Τον όρο «πειθάρχηση της κοινωνίας» εισήγαγε στην έρευνα περί απολυταρχισμού ο Gerhard Destreich. Πρβλ. του ιδίου: «Strukturprobleme des europäischen Absolutismus», συμπεριλαμβάνεται στο: «Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze», Berlin 1969, S. 179 ff.

που καταργούσαν τους αυστηρούς διαχωρισμούς μεταξύ των τάξεων, αναιρέθηκαν, οι δίοδοι που είχαν ανοιχθεί βάσει των δικαιωμάτων του ανθρώπου έκλεισαν: αναιρέθηκε η κεντρική απαγόρευση της προσωπικής άσκησης εξουσίας του μονάρχη που ίσχυε για τη διασφάλιση του Δικαίου, η απαγόρευση δηλαδή της παρέμβασής του σε υποθέσεις Αστικού Δικαίου, και καταργήθηκε ο θεσμός της επιτροπής, η οποία θα εναρμόνιζε τους μεμονωμένους κλάδους Δικαίου. Οι ποινές για επαναστατικές δραστηριότητες έγιναν αυστηρότερες²⁹. Η αριστοκρατία επέβαλε στο κράτος ακόμα και την κωδικοποίηση των προνομίων της. Η μεταρρύμιση στην Πρωσία δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί «εκ των έσω», αλλά μόνο μέσω μιας εξωτερικής πρόκλησης. Η ήττα από τον Ναπολέοντα ήταν το γεγονός που άνοιξε στην Πρωσία το δρόμο προς τη σύγχρονη κοινωνία.

II. Κρατική μεταρρύθμιση ως υποκατάστατο της επανάστασης; Περί του πρωσικού μεταρρυθμιστικού κινήματος (1807-1850)

Στο προσκήνιο της ήττας από τον Ναπολέοντα η Πρωσία σ' ένα μόνο τομέα μπορούσε να προβεί σε μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όμως επέδρασαν μακροπρόθεσμα στο μετασχηματισμό της πρωσικής κοινωνίας: το κράτος απελευθέρωσε στο διάστημα 1799-1808³⁰ τους αγρότες των κρατικών κτημάτων. 50.000 περίπου αγρότες έγιναν ιδιοκτήτες των κτημάτων στα οποία ζούσαν. Οι αγρότες που ζούσαν στα κτήματα των αριστοκρατών (Privatbauer) αποκλείστηκαν από τις πρώτες αυτές διαδικασίες φιλελευθεροποίησης της αγροτικής ζωής. Όταν η Πρωσία με την ειρήνη του Τίλσιτ (Ιούλιο 1807) δέχτηκε το Ναπολεόντειο Κώδικα κι έχασε το ήμισυ των εδαφών της, αντιμετώπισε την κρίση

29. Πρβλ. Büsch (βλ. σημ. 27).

30. Σχετικά με τις τροποποιήσεις του ALR, βλ. τις αναφορές στο: Hermann Conrad: «Die geistigen Grundlagen des allgemeinen Landrechts für die preußischen Staaten von 1794», Köln und Opladen 1958, S. 36 f., S. 44.

του κράτους με κοινωνική μεταρρύθμιση³¹. Κατ' αρχήν έπρεπε να εξασφαλιστούν χρήματα για τις δαπάνες του πολέμου και την αποζημίωση προς τον Ναπολέοντα (120.000.000 φράγκα). Η Πρωσία ήλπιζε ότι μέσω ενός συντάγματος, μέσω της φιλελευθεροποίησης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής καθώς και με την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος θα επιτύχει τον εκσυγχρονισμό, με τον οποίο θα μπορούσε να συναγωνιστεί την επαναστατική πορεία της Γαλλίας. Η Πρωσία ήθελε να κτυπήσει τον Ναπολέοντα με τα μέσα της φιλελεύθερης οικονομίας του Σμιθ. Κατά τη διαδικασία αυτή ο μονάρχης περνά στο παρασκήνιο και αντικαθίσταται από μια κυβέρνηση γραφειοκρατίας, και κατά το Σύνταγμα της Γαλλίας του Βοναπάρτη καθιερώνεται ένα σύστημα δικαιοδοσιών με 5 κλασικά υπουργεία³².

Στην Πρωσία διαμορφώνονται δυο μεταρρυθμιστικά προγράμματα, τα οποία ανταγωνίζονται το ένα το άλλο: Το πρόγραμμα του Στάιν, το οποίο επιδιώκει την τοπική αυτοδιοίκηση στις πόλεις³³ και το προσανατολισμένο στο συγκεντρωτικό σύστημα της γραφειοκρατίας πρόγραμμα του Χάρντενμπεργκ, ο οποίος και επιβάλλει τον Οκτώβριο του 1811 το βασικό διάταγμα περί επιτηδεύματος, το οποίο εγγυόταν πράγματι την ελευθερία εξάσκησης επαγγέλματος για τα τεχνικά επαγγέλματα, τα εργοστάσια και το εμπόριο, πράγμα που επέφερε μια κινητικότητα του εργατικού δυναμικού. Οι μεταρρυθμιστές δικαίως διαμαρτύρονταν ότι η κοινωνία δεν εκμεταλλευόταν αρχικά τις νέες ελευθερίες. Οι συντεχνίες εξακολουθούσαν να έχουν μεγάλη προσέλευση σχεδόν μέχρι και το 1820. Η δυναμική ανάπτυξη της πρω-

31. Christof Dipper: «Die Bauernbefreiung in Deutschland. 1790-1850», Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1980, S. 55 ff.

32. Μια λαμπρή συνοπτική εικόνα σχετικά και με το θέμα δίνει ο Thomas Nipperdey: «Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat». München 1985, S. 33 ff.

33. Πρβλ. Hans Hausherr: «Verwaltungseinheit und Ressorttrennung vom Ende des 17. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts», Berlin 1953, S. 189 ff.

σικής οικονομίας σε βιομηχανική κλίμακα αρχίζει μόλις το 1840. Η μεταρρύθμιση στον επαγγελματικό τομέα εξελίχθηκε, σε σύγκριση με την περίπλοκη διαδικασία αναδόμησης της αγροτικής οικονομίας, ευθύγραμμα³⁴.

Στη λεγόμενη απελευθέρωση των αγροτών συμμετέχουν τα 4/5 του πρωσικού πληθυσμού. Οι σχετικές μεμονωμένες διατάξεις είναι τοπικά και χρονικά διαφοροποιημένες και πρέπει να αντιμετωπιστούν και ανάλογα. Οι γενικές αναλύσεις που ακολουθούν δε δίνουν παρά μια ανεπαρκή εικόνα των αλλαγών που προέκυψαν στις κοινωνικές δομές μέσω των μεταρρυθμίσεων³⁵. Η αρχή της αναδόμησης στον αγροτικό τομέα γίνεται με το περίφημο Οκτωβριανό Διάταγμα του 1910, το οποίο τροποποιείται πρώτα το 1811 και κατόπιν το 1816³⁶. Η δύναμη επιρροής όλων αυτών των διατάξεων μειώνεται, επειδή αναφέρονται μόνο σε προνομιούχους ως προς το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αγρότες (και οικονομικά ευέλκτους), μια και η απαλλαγή από τις φεουδαλικές επιβαρύνσεις γίνεται μόνο έναντι παραχώρησης γης ή χρηματικής αποζημίωσης. Η απαλλαγή χωρίς αποζημίωση αποτελεί εξαίρεση³⁷. Αυτή η διαδικασία των μεταρρυθμίσεων διαρκεί σχεδόν μέχρι το 1850 και ολοκληρώνεται με την απώλεια 1,9 εκατομμυρίων Morgen (Μόργκεν) γης (1 Morgen = 2.500 τ.μ.) από τους αγρότες. 100.000 αγρότες μένουν άνεργοι. Η πτώση της

34. Πρβλ. Dieter Schwab: «Die "Selbstverwaltungs-idee" des Freiherrn vom Stein und ihre geistigen Grundlagen», Frankfurt a.M. 1971. Σχετικά με την έρευνα πρβλ. Walter Hubatsch: «Die Stein-Hardenbergschen Reformen», Darmstadt 1977.

35. Πρβλ. Barbara Vogel: «Allgemeine Gewerbefreiheit. Die Reformpolitik des preußischen Staatskanzlers Hardenberg 1810-1820», Göttingen 1983.

36. Σχετικά με τα στατιστικά στοιχεία του μεταρρυθμιστικού κινήματος πρβλ. Friedrich-Wilhelm Henning: «Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland», Bd. 2, 1750-1976, Paderborn 1978, S. 44 ff.

37. Αξίζει να διαβάσει κανείς τη μελέτη του Georg-Friedrich Knapp: «Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens», Leipzig 1887.

τιμής των κτημάτων οδηγεί στην αγορά 4,7 εκατ. Morgen από τους γαιοκτήμονες αριστοκράτες. Το μοίρασμα των κοινοτικών γαιών (Allmenden) ωφέλησε κατά 86% τους ιδιοκτήτες ιπποτικών κτημάτων, οι οποίοι αγόρασαν 14,8 εκ. Morgen γης.

Υπολογίζοντας σε γενικές γραμμές, οι μεγαλοκτηματίες κερδίζουν από τις μεταρρυθμίσεις 20 εκ. Morgen γης επιπλέον³⁸. Οι μικροκτηματίες περιορίζονται στα άγονα εδάφη, ενώ οι μεγαλοκτηματίες εξασφαλίζουν τα εύφορα. Οι μικροϊδιοκτήτες γης χάνουν 1/3 σχεδόν εκείνων των εκτάσεων που καλλιεργούσαν πριν από τις μεταρρυθμίσεις. Όσον αφορά το κεφάλαιο έπρεπε ν' αποδοθούν στους φεουδάρχες 18,5 εκατομμύρια Taler (Taler = νόμισμα της εποχής).

Το τέλος των μεταρρυθμίσεων βρίσκει την αριστοκρατική τάξη ενισχυμένη και ως προς την οικονομική της κατάσταση και ως προς τα δικαιώματά της, έτσι ώστε να διέλθει χωρίς απώλειες από την οικονομική κρίση του 19ου αιώνα. Οι αγρότες με μικρή ή ελάχιστη ιδιοκτησία συμπεριλαμβάνονται στη διαδικασία απαλλαγής από τα φεουδαρχικά βάρη μόνο μετά το 1850. Πολλοί απ' αυτούς παραιτήθηκαν από την ελάχιστη περιουσία τους και κατέληξαν σε προλεταριάτο της υπαίθρου. Μετά τις μεταρρυθμίσεις υπήρχαν 17.000 κτήματα με περισσότερα από 600 Morgen, 14.000 κτήματα με περισσότερα από 300 Morgen, 400.000 αγρότες με περισσότερα από 30 Morgen («Volbauer»), ενώ οι 570.000 αγρότες με ιδιοκτησία μόλις πάνω από 5 Morgen μπορούν να χαρακτηριστούν φτωχοί, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και 100.000 αγρότες με ελάχιστη γη στην κατοχή τους («Halbbauer»). Οι μεγάλες γαιοκτησίες καταλάμβαναν μετά τις μεταρρυθμίσεις το 60% της γεωργικά εκμεταλλεύσιμης πρωσικής γης. Το 1,5% του πρωσικού πληθυσμού είχε στην κατοχή του το 50% των καλλιεργημένων εκτάσεων!

Οι μεγαλοκτηματίες μπόρεσαν να διατηρήσουν πολλά από τα φεουδαλικά (θα μπορούσαμε να πούμε) προνόμια, τα οποία

38. Πρβλ. Dipper (βλ. σημ. 31), S. 56 ff.

τους έδιναν τη δυνατότητα ν' ασκούν πίεση στους εργάτες και όχι μόνο οικονομική: Διατήρησαν την αστυνομική εξουσία, το δικαίωμα να απονέμουν δικαιοσύνη σε 1ο βαθμό, τα κληρονομικά προνόμια της κηδεμονίας, το δικαίωμα να διορίζουν τους εκπαιδευτικούς καθώς και το προνόμιο της εκπροσώπυσής τους στις επαρχιακές δίετες. Συνήθως έχαιραν και του προνομίου της φορολογικής ατέλειας. Το 1856 7.000 από τα 12.000 κτήματα βρίσκονται σε χέρια ευγενών³⁹.

Ενώ στη Γαλλία η επαναστατική κατάργηση των φεουδαλικών προνομίων οδηγεί στη δημιουργία ενός ευρύτερου στρώματος μικροϊδιοκτητών αγροτών, η διαδικασία αυτή αντιστρέφεται στην Πρωσία των μεταρρυθμίσεων: η μεγαλογαιοκτησία ενισχύεται διαρκώς. Η αριστοκρατία είναι πολιτικά συντηρητική, ταυτόχρονα όμως ως η τάξη των μεγαλοκτηματιών έχει τη δυνατότητα να ενσωματωθεί στην οικονομία της αγοράς. Εκμεταλλεύεται το πλεόνασμα του εργατικού δυναμικού, που αποτελεί συνέπεια της μαζικής απόθησης των μικροκτηματιών από τη γη τους, και ταυτόχρονα την αύξηση της τιμής των τροφίμων για να βελτιώσει την οικονομική της κατάσταση. Το κοινωνικό στρώμα των γαιοκτημόνων διατηρεί συγγενικούς δεσμούς, μ' εκείνα των ανώτατων αξιωματικών και της διπλωματίας. Με το δικαίωμα της εκπροσώπησης του κυριαρχεί και πολιτικά στις αγροτικές περιοχές.

Γύρω στα 1840 η αστική τάξη των επαγγελματιών αρχίζει πλέον να καλύπτει σταδιακά το προβάδισμα της αριστοκρατίας στον τομέα της ιδιοκτησίας⁴⁰. Η αστική τάξη μόλις τώρα αρχίζει ν' αποκτά αυτοσυνείδηση. Η αγορά γης και μέσω αυτής η έν-

39. Πρβλ. Dipper (βλ. σημ. 31), S. 66 ff.

40. Σχετικά με τον καταμερισμό της ιδιοκτησίας και του εισοδήματος μετά το τέλος των μεταρρυθμίσεων πρβλ. τη σημαντική μελέτη της Hanna Schissler: «Preußische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847», Göttingen 1978, S. 560 ff.

ταξη στην τάξη των ευγενών γαιοκτημόνων χάνει τη σημασία της ως κατοχύρωση μιας κοινωνικής θέσης. Η μαζική εξαθλίωση, και η εκτόνωσή της σε κοινωνικές αναταραχές⁴¹ ωθεί από το 1848 την αστική τάξη στο πλευρό της μοναρχίας και της αριστοκρατίας. Οι ανεπαρκείς συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Πρωσία, η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση, η προνομιούχος κοινωνική θέση που κατακτά η αριστοκρατία με την τροποποίηση των φεουδαλικών προνομίων, περιορίζουν την επιρροή της αστικής στη σύγχρονη αστική κοινωνία της Πρωσίας.

Από το 1850 και μετά το ενδιαφέρον των αστών για ένα ριζοσπαστικό εκδημοκρατισμό της Πρωσίας είναι πολύ μικρό. Η εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού συνταγματικού πολιτεύματος στην Πρωσία αποτυγχάνει εξ' αιτίας της συμμαχίας παλαιάς και σύγχρονης αριστοκρατίας. Απόπειρες για την επίτευξη μιας ενοποίησης των τάξεων μέσω μιας κοινής εκπαίδευσης, βασιζόμενης σε νεο-ανθρωπιστικές ιδέες, δεν μπόρεσαν ν' αντισταθμίσουν τις κοινωνικές ανισότητες στις αρχές του 19ου αιώνα⁴². Η προσήλωση του νεο-ανθρωπισμού στην αρχαιότητα οδηγεί σε μια διαδικασία απολιτικοποίησης της εύπορης αστικής τάξης και της αστικής διανόησης και αναχαιτεί μέχρι το 1830 κάθε πιθανή επαναστατική ενέργεια στους κόλπους της διανόησης.

Ήδη το 1813, αν όχι νωρίτερα, η λατρεία του Ναπολέοντα στην Πρωσία, έτσι όπως εκδηλώθηκε από μεμονωμένους οπαδούς του πρώιμου Σαιν-Σιμονισμού, παραμερίζεται από έναν ισχυρό εθνικισμό. Ο Χεγκελιανισμός έτρεφε και αντιπροσώπευε μέχρι το 1832 περίπου την αυταπάτη ότι η Πρωσία είναι το οχυρό των αρχών του προτεσταντισμού και συνεπώς κέντρο της ελευ-

41. Πρβλ. Koselleck (βλ. σημ. 7), S. 560 ff.

42. Συνοπτικά αναφέρεται εδώ ο Wehler (βλ. σημ. 7), Bd. 2, S. 281 ff.

43. Για το ρόλο της εκπαίδευσης στην ιστορία της πρωσικής κοινωνίας πρβλ. Karl-Ernst Jeismann: «Das preußische Gymnasium in Staat und Gesellschaft. Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten, 1787-1817», Stuttgart 1974.

θερίας⁴³. Οι κοινωνικές εξελίξεις και κυρίως η μεγάλη ένδεια, εισέρχονται μόλις το 1840 στο οπτικό πεδίο της πρωσικής διανόησης⁴⁴. Εκείνο που ξέφυγε απ' τη ματιά των αναλυτών των όποιων πολιτικών πεποιθήσεων, δεξιών ή αριστερών, ήταν η ιδιόμορφη σύζευξη κοινωνικού εκσυγχρονισμού των παλαιών ελίτ και της πολιτικής κυριαρχίας τους στην Πρωσία τόσο κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων όσο και μετά.

III. Ανακεφαλαίωση και αξιολόγηση

1. Η μαζική επανάσταση στη Γαλλία είχε επιβάλλει ήδη το 1793/94, αν όχι και νωρίτερα, την κατάργηση του φεουδαλισμού χωρίς αποζημιώσεις σε κεφάλαιο ή γη για τους αριστοκράτες. Η Πρωσία αντιγράφει το Ναπολεόντειο σύστημα για την οργάνωση του κράτους, φιλελευθεροποιεί τον τομέα της βιοτεχνίας, του εμπορίου, των ελεύθερων επαγγελμάτων, καθυστερεί όμως την κατάργηση του φεουδαλισμού στην ύπαιθρο και απαιτεί από τους αγρότες και τα κατώτερα αγροτικά στρώματα τόσο υψηλά ανταλλάγματα⁴⁵, ώστε η παλαιά ελίτ των γαιοκτημόνων να διατηρήσει την οικονομική και πολιτική κυριαρχία της στην ύπαιθρο και μάλιστα στα νομικά πλαίσια της σύγχρονης αστικής κοινωνίας.

Η κυριαρχία αυτή διαρκεί μέχρι το 1918 κι αποτελεί μια ιδιομορφία της πρωσικής και από το 1871 και της γερμανικής ιστορίας. Ο συνδυασμός οικονομικής, στρατιωτικής και γρα-

44. Σχετικά με την εναρμόνιση πρωσικών εθίμων και φιλοσοφίας της Ιστορίας υπό την επιρροή της φιλοσοφίας του Χέγκελ πρβλ. Udo Köster: «Literarischer Radikalismus. Zeitbewußtsein und Geschichtsphilosophie in der Entwicklung von Jungen Deutschland zur Hegelschen Linken», Frankfurt a.M. 1972, S. 32 ff.

45. Σχετικά με την ένδεια στην εποχή πριν από την επανάσταση του Μαρτίου 1848 πρβλ. Carl Jantke, Dietrich Hilger (Hrsg.): «Die Eigentumslosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellung und Deutungen der zeitgenössischen Literatur», Freiburg und München 1965.

φειοκρατικής εξουσίας της αριστοκρατίας στο πρωσικό κράτος δημιουργεί μια πληθώρα αυταρχικών δομών, τις οποίες δεν μπόρεσε ν' αποδομήσει ούτε η επανάσταση του 1848. Η μεταρρυθμιστική δύναμη της πρώσικης γραφειοκρατίας, η οποία δεν κατορθώνει να επιβληθεί στην εκσυγχρονισμένη αριστοκρατία και τη μοναρχία, παραλύει ήδη στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα.

2. Όταν ξέσπασε η Γαλλική Επανάσταση το πρωσικό κράτος ήταν τόσο καλά οργανωμένο, ώστε να μην υφίσταται καμιά ιδιαίτερα ισχυρή πίεση, παρόλο που σημειώθηκαν μεγάλες αναταραχές από πλευράς αγροτών, στις οποίες συμμετείχαν μέχρι και 10.000 άτομα.

Η σταθερότητα της Πρωσίας απέρρεε από τη στρατιωτική οργάνωση της κοινωνίας, από τη μερική χειραφέτηση της αστικής τάξης, από τις διαχωριστικές δομές της παλαιάς κοινωνίας των τάξεων («Απαλλαγμένοι») καθώς και από την επιτυχημένη οικονομική πολιτική του κράτους. Η σταθερότητα όμως αυτή συντήρησε και πολλά στοιχεία της παλιάς ιεραρχίας των τάξεων, έτσι ώστε η Πρωσία να μειονεκτεί ανεπανόρθωτα απέναντι στον επαναστατικό εκσυγχρονισμό της Γαλλίας, όπως απέδειξαν και οι νίκες του Ναπολέοντα στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα.

3. Τα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα στην Πρωσία δεν συνέπραξαν ποτέ ώστε να δημιουργηθεί μια «τρίτη τάξη». Η αστική τάξη προσχωρεί στην τάξη της παλαιάς αριστοκρατίας, αποκτώντας ιπποτικά κτήματα (και μαζί μ' αυτά και φεουδαλικά προνόμια), με την ενσωμάτωσή της στην κρατική γραφειοκρατία καθώς επίσης και με τη συμμετοχή της ως διανοήση στην από το κράτος κατευθυνόμενη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων. Η έλλειψη αυτονομίας των πόλεων, η κυριαρχία του κράτους στον οικονομικό τομέα (κρατικά μονοπώλια) και η περιορισμένη ανάπτυξη του εμπορίου όσον αφορά τις μακρινές αποστάσεις, οδηγούν σε μια ανίσχυρη δομή της αστικής τάξης στην Πρωσία του 18ου αιώνα.

4. Μετά την κατάρρευση του πρωσικού κράτους η γραφειοκρατία εμφανίζεται ως ο γενικός διαχειριστής των συμφερόντων της πρωσικής κοινωνίας. Καταφέρει μεν να εξασφαλίσει τα πλαίσια για φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, εξακολουθεί όμως να εξαρτάται από το μονάρχη και συνεπώς και την αριστοκρατία. Η αυταπάτη ότι η Πρωσία θα μπορούσε να συναγωνιστεί τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη Αγγλία και Γαλλία χωρίς επανάσταση, διαλύεται με το θάνατο του Χάρντενμπεργκ το 1822 αν όχι και νωρίτερα. Ο κυρίαρχος ρόλος της γραφειοκρατίας στην εποχή των μεταρρυθμίσεων θα πρέπει να ερμηνευθεί ως αδυναμία της πρωσικής αστικής τάξης να εξασφαλίσει αυτονομία μέσω ενός συντάγματος.

5. Η Πρωσία βιώνει μια φιλελευθεροποίηση της κοινωνίας της πριν ακόμα αρχίσει η εκβιομηχάνιση. Συνέπεια αυτής της πρόωρης, από το κράτος διευθετημένης φιλελευθεροποίησης ήταν η εμφάνιση ενός προλεταριάτου στην ύπαιθρο, το οποίο δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί στη βιομηχανία. Η πίεση που ασκούσαν οι άνεργες αυτές μάζες γίνεται αισθητή ήδη από το 1840 και ωθεί την αστική τάξη στο πλευρό της μοναρχίας, η οποία δεν έδειχνε καθόλου πρόθυμη για μεταρρυθμίσεις.

6. Η γνώμη μου είναι ότι παραμένει αμφίβολο το αν θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μια «πρωσική πορεία» προς τον καπιταλισμό. Έτσι όπως δεν υπάρχει και για την επανάσταση καμιά καθιερωμένη πορεία προς την αστική κοινωνία, δεν υπάρχει και κανένας καθιερωμένος τρόπος μετάβασης μιας κοινωνίας στην αστική εποχή. Η αυστηρή εφαρμογή της αρχής της αστικής ιδιοκτησίας, κατά την κατάργηση των φεουδαλικών προνομίων στην Πρωσία, οδηγεί στη δημιουργία μιας εκσυγχρονισμένης οικονομικά ισχυρής αριστοκρατίας. Η απουσία μιας παράλληλης, ολοκληρωτικής πολιτικής μεταρρύθμισης επισημαίνει μια ειδική εξέλιξη του φιλελευθερισμού στην Πρωσία, φορέας του οποίου δεν ήταν η αστική τάξη, αλλά η μη διαφοροποιημένη κοινωνικά φιλελεύθερη γραφειοκρατία.

Από πολιτική άποψη ο πρωσικός φιλελευθερισμός αποτελεί

αντίδραση της χώρας στην ήττα της από τον Ναπολέοντα. Έτσι αναπτύσσεται η αστική κοινωνία, όπου τον κυρίαρχο ρόλο πολιτικά και κοινωνικά δεν παίζει η αστική τάξη, αλλά η αριστοκρατία και το κράτος. Ο φιλελευθερισμός αυτός που υλοποιήθηκε οικονομικά, αλλά καταπιέστηκε πολιτικά, αποτελεί ίσως το ιδιάζον χαρακτηριστικό της Πρωσίας των μεταρρυθμίσεων, η οποία αφομοιώνει στοιχεία της Γαλλικής Επανάστασης για να καταπιέσει δραστικότερα μια ολοκληρωτική επανάσταση.